

אקדמיה

ידיעון האקדמיה ללשון העברית • אלול תשע"ח

חדש בהוצאת האקדמיה

הארמית הבלבית ומסורת הטקסט של התלמוד מאת אליקים ח' וייסברג

במחקרים בספר זה מתוארות שיטות לשוניות שפיתח המחבר ד"ר אליקים ח' וייסברג לבחירת כתב היד המדויק ביותר לכל מסכת ומסכת בתלמוד הבלבלי. המאמרים שבספר, הרואה אור בסדרה "אסופות ומבואות בלשון", דנים בארמית הבלבית על היבטיה השונים – תצורה, תחביר וסמנטיקה. אליקים ח' וייסברג שימש חוקר במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, ובמסגרת עבודתו העמיד מחקרים מדעיים בתחום כתבי היד התלמודיים.

מאמר קצר מתוך הספר מתפרסם בגיליון זה בעמוד 3.

עוד בגיליון

- חדש במאגרי המילון: המחזה "צחות בדיחותא דקידושין"
- "תלמיד חכם – תלמיד או חכם" מאת אליקים ח' וייסברג
- למד לשונך – שמות פרפרים
- "מאמתי מתכננים בעברית?" מאת יעקב עציון
- מן הארכיון: "שרתוק – שם עברי כשר?"

ערב עיון באקדמיה: העברית בחברה הערבית בישראל

שלוש הרצאות: ד"ר שלמה אלון, חבר הנהלת האקדמיה ללשון הערבית, הרצה על העברית והערבית בחברה הערבית, ובפרט במערכת החינוך. ד"ר עלי ותד מהמכללה האקדמית בית ברל דיבר על הכשרת המורים הערבים להוראת העברית כשפה שנייה. העיתונאית והמגשרת יסמין בכריה הרצתה מזווית אישית על השפעת השפה העברית על עיצוב הזהות בחברה הערבית בישראל.

בראש המושב השני ישב חוקר הערבית פרופ' מאיר בר-אשר מהאוניברסיטה העברית. בהרצאה הראשונה במושב זה דיבר עלי סאלחה, מנהל בית הספר המקיף בבית ג'אן, על השפה הערבית והעברית כגורם מאחד. ד"ר רמה מנור מן המכללה האקדמית בית ברל סיפרה על סטודנטים ערבים המתמחים בהוראת

בי"ד בתמוז תשע"ח (27 ביוני 2018) התקיים בחצר האקדמיה ערב עיון שעסק במקומה של השפה העברית בחברה הערבית בישראל. בערב השתתף קהל רב ונידונו בו נושאים מגוונים, ובהם השפעת העברית על עיצוב הזהות בחברה הערבית בישראל; השפה כגורם מאחד; הפער

ד"ר שלמה אלון מרצה בערב העיון.

משמאל: פרופ' חיים כהן, ד"ר עלי ותד, גב' יסמין בכריה

עברית, וד"ר אורי שחמוץ מן האוניברסיטה העברית ייחדה את דבריה ל"ניצני דיגלוסיה בקהילות ערביות בישראל" – אזרחים הדוברים ערבית אך כותבים בעברית. בין המושבים התקיים מופע מוזיקלי קצר של הזמרת מרים טוקאן בליווי ג'לי של הדר יעקב.

בין הערבית הכתובה לערבית המדוברת; לימוד העברית בחברה הערבית; הכשרת מורים ערבים להוראת עברית כשפה שנייה ועוד.

את דברי הפתיחה נשא נשיא האקדמיה ללשון העברית פרופ' משה בר-אשר. אחריו פתח פרופ' חיים כהן את המושב הראשון. במושב זה נישאו

חול המועד סוכות: האקדמיה מתארכת בפסטיבל מספרי הסיפורים

בי"ח בתשרי תשע"ט (27 בספטמבר 2018) יתקיים בתיאטרון גבעתיים אירוע ייחודי שכתורתו "עברית חרוצת לשון". בערב שייערך בסימן 65 שנים לאקדמיה ישתתפו בין השאר נשיא האקדמיה פרופ' משה בר-אשר, הסופר חיים באר, ד"ר אבשלום קור ויועצת הלשון רות אלמגור-רמון. ינחה ויספר: יוסי אלפי. ניהול מוזיקלי: רמי הראל. פרטים נוספים באתר האקדמיה במרשתת.

חדש במאגרי המילון: המחזה "צחות בדיחותא דקידושין"

דבורה אף מציעה כי ישדכו את בתם לעשהאל בן עפרון התקועי, שכבר זמן מה –

סובב סובב את ביתנו משגיח אל החלונות, וחשבתי נאמנה כי נתן עיניו בברוריה בתנו. והנה טוב תתנו אותה לו, כי נוסף על נדיבותו והדרת פניו הנה הוא מוכתר, כאשר ידעת, בעושר נכסים ורב כל.

לבסוף מסכים אמון להצעה זו, אך ברוריה עצמה, הכלה, שומרת אמונים לידידה וכלל אינה נוטה אחר עשהאל. כך היא אומרת לחתנה המיועד ידידה כשהם נפגשים לראשונה לאחר ההסתבכות:

לבי תמיד יהיה עמך, משגיח עליך לטוב ומציץ מחלוני החשק אל יפעת תמונתך, המחדש טובו בכל יום [...] כי לך נתתי ראשית בכורי אהבתי ואליך תשוקתי.

אך מצד שני חזקה עליה מצוות אביה ואימה המייעדים אותה לעשהאל, והיא מתחבטת בייסורי נפשה.

העלילה עצמה מפותלת ומסובכת, וכוללת גם הצעה של רב בשם "חמדן" לידידה להקדים ולנהוג בברוריה מנהג איש ואישה ובכך לקבוע "עובדות בשטח", אך סוף טוב הכול טוב – הרב השני ששמו "אמתי" מיעץ לידידה לנצל את זכותו לבחור לו דבר אחד מנכסי אביו ולבחור את העבד עצמו – וכך לחזור ולזכות בירושה כולה, שכן "כל שקנה העבד קנה רבו". כך מסכם רבי אמתי ב"דבור התשיעי" שבחלק החמישי, לקראת סיום המחזה:

האלהים חשבה לטובה, כי לא עזב חסדו ואמתו מאתכם ומן העז הוציא מתוק, על כן לא יזכר ולא יפקד את אשר חטאתם זה לזה, כי אהבת ברוריה דחקה הכשר וקלקלה את השורה, ועתה גם אהבתה גם חמלתה תעשה בריחים וקרסי זהב לחבר את האוהל להיות אחד.

* * *

בהקדמתו מציין המחבר כי חיבר את המחזה כדי להראות את כוחה של הלשון העברית, שאינה פחותה מיתר הלשונויות ואף בה ניתן לתאר מחזה רב עלילה ותהפוכות, כמסורת הימים ההם. הוא מודע לכך שסוגה זו חדשה בלשון הקודש, אך לדבריו אף בתחום זה היא תוכל להראות את יופייה ואת מעלתה. כך לשונו בהקדמה:

בראותי כי חכמי הגוים ללשונונתם בארצותם מדי יון כתים ודודנים התפארו על אשר מצאו דרך ישר לפנייהם בתענוגות בני האדם לחבר מילין אשר יסופרו לפני שרים ונכבדי ארץ והמה חשבו לחסרון ופחיתות אל ילדי העברים כי עד הנה נפקד מאתם התענוג והתועלת הזה בספוריהם ובחיבוריהם – הנה בחרתי היום להראות לכל עמי הארץ כי לא נופל הלשון העברי לכל מלאכת מחשבת מכל לשונות הגויים, אך אמנם גדלה למעלה למעלה תפארת גדולתו ולו יתר שאת ויתר עז על כל אשר יתפארו בו גויי הארצות. ואם לא ראו עד עתה חבור וספור במילי דבדיחותא כאלה משמחי לב לא יחשב לו לפחיתות, יען כי הלשון הקדוש הזה בחר לו בראשיתו דברים עתיקים ונוראים במאד מאד ויבז בעיניו לדרוש ולחקור בתענוגות בני אדם שדה ושדות, ומה שעשו יתר הלשונויות עטרה לראשם עשה הלשון הקדוש הזה עקב לסוליתו. ובא האות והמופת מאשר תראו עתה. ואם חדש הוא בלשון הזה כי על כלם יתגדל ויתחדר גם בדברי משלים וחידות המשמחים ללב אנוש.

המחזה ראה את אור הדפוס בידי פרופ' חיים שירמן בשנת תש"ו, ובשנה האחרונה הותקן במאגרי המילון ההיסטורי על פי כתבי יד איטלקיים שנכתבו בקרבת זמן לחיבור המחזה.

לאחרונה הושלמה במדור הספרות העברית החדשה של המילון ההיסטורי התקנתו של המחזה העברי הראשון המוכר לנו – "צחות בדיחותא דקידושין" מאת יהודה סומו, איש מנטובה מן המאה השש-עשרה.

בכותרת המחזה נכתב כי המחבר בדה את העלילה "בימי בחרותו לצחק בו בימי הפורים ובשעת חזוה", ואכן סיפור המעשה מתרחש בימי הפורים. המחזה בנוי חמש מערכות, והוא נפתח בדרשיח בין בני הזוג אמון ודבורה, שבתם היחידה ברוריה השתדכה לבחור הנחמד ידידה. כך פותח המחזה –

אמון: מודעת זאת לכל באי שער עירנו, כי בשמחה וטוב לבב מרוב כל שדכנו את ברוריה בתנו אל הבחור הנחמד ידידה בן שלום. ונפשי יודעת מאד כי בתוחלת ממושכה בצפייתנו צפינו כי ישוב בשלום מדמשק אל צידון שלום בעל בריתנו, למען נוכל לבא אל תכלית החפץ בימי הפורים האלה ולעשות הנישואין בשמחה, ולחבר את האהל להיות אחד.

דבורה: מי יחוש את כל זה יותר ממני. כי כל עשתונות לבבי זה כמה חדשים להכין אל בתנו בגדי שש ורקמה, המטפחות והחריטים, הצעיפות והמעטיפות, בתי הנפש והפארים וכל לבושי מכלול אשר תלבשנה בנות ישראל הבתולות בעת לכתנה אשה בית אישה.

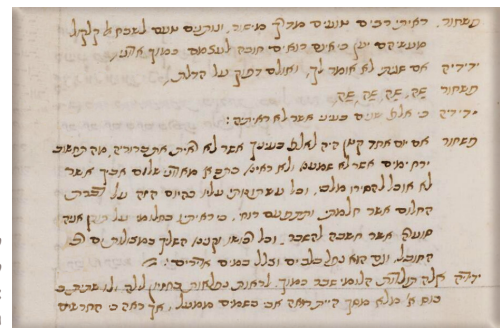
אמון לא מחמיץ את ההזדמנות ומוכיח את אשתו על הטרחה המוגזמת בהכנות לקראת החתונה:

על כל אלה עלה בלבבי לגער בך. כי זו היא דרך רעה אשר בחרו להן כל נשותנו בדור הרע הזה, להזיל זהב מכיס לאין קץ ותכלית. בדברים ריקים כאלה, לא לעזר ולא להועיל.

דבורה: לא אכחד מאדני כי בזה מפליגות אנחנו להרבות מהר ולהרחיב מתן אל הבנות בנותינו והוא חטא פרטי אל כל הנשים בכלל. אך אם ההפלה הזאת לכל בת ישראל יזלתי תחשב לפתיות וסכלות – הנה חכמה תחשב לי, יען כי סוף כל סוף אין לנו יורש זולת ברוריה, וגם טוב טעם ודעת הבחור ידידה. ראוי להכירו מיתר אחוזת מריעיו, ולהרבות בשבילו, בהיותו בחור וטוב, נבון דבר ואיש תואר, אשר למראה עיני אין כמוהו בכל הארץ.

ברם, כפי שאפשר לצפות, הדברים אינם מתנהלים על מי מנוחות. מכתב שמגיע מדמשק מבשר כי שלום, אביו של החתן ידידה, נפטר – ולא הוריש לבנו דבר שכן הוא ציווה את כל נכסיו לעבדו שובל, מלבד דבר אחד שיוכל לבחור לו ידידה. דבורה מחליטה לבטל את השידוך לאור ההתפתחויות, אך אמון טוען שהוא התחייב בשבועה לתת את בתו לידידה. על כך עונה דבורה:

אם שבועה נשבעת לתת את בתך לבן שלום, אין ספק כי נקית משבועתך זאת, יען כי אביו התל בו ויחשבהו לנכרי והוא לא בנו.

קטע מכתב יד של המחזה. איטליה, המאה השבע-עשרה

תלמיד חכם – תלמיד או חכם?

אליקים ח' וייסברג

את התלבטויותיו של חוקר הנוסח, הפילולוג. המקור הראשון הוא מן התוספתא (סנהדרין ז, ט), והוא מתאר את סדרי הישיבה שהיו נהוגים בבית המדרש של תקופת התנאים: "בני חכמים ותלמידי חכמים בזמן שיש להם דעת לשמוע הופכין פניהם כלפי אביהם [וממילא אחוריהם כלפי העם]; אין בהם דעת לשמוע הופכין פניהם כלפי העם".

העמדת **תלמידי חכמים** על יד **בני חכמים**, וכן העלאת האפשרות שאין לתלמידי חכמים דעת לשמוע, מראות שמעמדם של תלמידי חכמים הוא נחות, ו**תלמידי חכמים** אינו אלא תלמיד (ואומנם מצאנו בכתבי היד חילופי נוסחאות בין "תלמיד חכמין" ובין "תלמיד").

התוספתא, שהיא אוסף דברי תנאים, לא זכתה להשפיע על השפה העברית כפי שהשפיעה אחותה הבכירה, המשנה. לאמיתו של דבר, ההבדל בין דרגתו הגבוהה של חכם לדרגתו הנמוכה יחסית של תלמיד חכמים הוזכר כבר במשנה, ספר היסוד של התורה שבעל-פה, אלא שחלו שינויים בנוסח משנה זאת, וזקוקים אנו לחוקר הנוסח שְׁרִים את החרס כדי לגלות את המרגלית תחתיו. משנה ידועה במסכת יומא (א, ו) מספרת שהכוהן הגדול לא היה ישן בליל יום הכיפורים לפני תחילת עבודתו. ובמה היה עוסק כל הלילה? אומרת המשנה: "אם היה חכם – דורש [=אם הכוהן הגדול הוא חכם, הוא דורש בהלכה כל הלילה כדי שלא יירדם], ואם לאו [=אם אינו חכם] – **תלמידי חכמים** דורשים לפניו".

מן הנוסח הזה מתקבל הרושם ש**חכם** ו**תלמידי חכמים** היינו הך. אבל מייד מזדקרת השאלה הסגנונית: אם אומנם אין הבדל בין שני הביטויים, מדוע נוקטת המשנה בהקשר אחד שני ביטויים שונים שמשמעותם אחת? תמיהה זו מחזקת את הצורך בבדיקת הנוסח בכתבי היד, ואומנם באחד מכתבי היד החשובים ביותר של המשנה (כ"י קאופמן) מצוי נוסח שונה: "אם היה חכם דורש, ואם **תלמיד חכמים** דורשין לפניו". באופן דומה גורס גם הרמב"ם בפירושו למשנה: "אם חכם הוא דורש ואם תלמיד חכמים הוא דורשין לפניו". וזו היא כוונת המשנה לפי גרסאות אלו: אם הכוהן הגדול חכם, הוא דורש בעצמו; לעומת זאת, אם הוא רק תלמיד חכמים, ואינו מסוגל לדרוש בעצמו – חכמים אחרים דורשין לפניו. לפי נוסח זה, הרי יש פה ביטוי בולט להבדל שבין חכם ובין תלמיד חכמים ואישור גמור למסקנה שהסקנו מן התוספתא שמעמדו של תלמיד חכמים נופל מזה של חכם.

לסיכום: שני שינויים חלו בביטוי במשך הדורות. האחד הוא שינוי של צורה, מתלמיד חכמים לתלמיד חכם, שחל בתהליך של גזירה לאחור. השני הוא שינוי המשמעות מ'תלמיד' לגדול בתורה. ויש קשר בין שני השינויים: משמעות הביטוי המקורי תלמיד חכמים אינה יכולה להיות אלא תלמיד. לעומת זאת, הביטוי ה"צעיר" יותר, **תלמיד חכם**, הוא דר-משמעי מבחינה תחבירית והקל על הזיהוי שנוצר במשך הדורות בין תלמיד חכם ובין גדול בתורה. ובכל זאת אין הצורה החדשה מפרנסת לחלוטין את המשמעות החדשה, ומכאן אי-ההתאמה בין הצורה לתוכן הקיימת בביטוי **תלמיד חכם** עד היום.

בימינו אין חולק שמשמעו של הצירוף **תלמיד חכם** הוא 'למדן, בקי בתורה'. למשמעות זו מתלווים רגשות הערכה ויראת כבוד. אולם בעיון לשוני מתגלה שצירוף זה מעורר שאלה קלה ותמיהה חמורה.

השאלה הקלה היא בעיה דקדוקית: האם בצירוף **תלמיד חכם** "חכם" שם תואר הוא (תלמיד שהוא חכם) או סומך: תלמיד של חכם? (ואולי מותר להוסיף ולהקשות גם מדוע נוצר צירוף שהוא דר-משמעי מבחינה תחבירית). התמיהה החמורה היא על סתירה פנימית הקיימת פה: אם אדם גדול וחכם הוא, מה מקומו של המרכיב **תלמיד** המביע פחיתות כבוד?

השאלה הראשונה שהצגנו ניתנת לפתרון גם במסגרת ידיעת העברית בת-ימינו: צורת הרבים של **תלמיד חכם** היא **תלמידי חכמים** ולא **תלמידי חכמים**, ומכאן שלפנינו צירוף סמיכות: תלמיד של חכם, ולא תלמיד שהוא חכם. כנגד זה נראה שלא נצליח לפתור את הבעיה השנייה ללא עיון במקורות העתיקים ובכתבי היד. אמנם כבר ישבו חכמים גדולים על מדוכה זו והציעו: "כל רב גדול וחכם מופלג לא רצה להקרא חכם אלא תלמיד חכם, דרך ענוה ושפלות" (דברי ר' אליהו בחור בספר התשבץ; ראו מילון בן-יהודה, ערך "תלמיד"). אך נראה שפירוש זה אינו פותר את כל הקשיים: נכון שגדולי ישראל מעטרים עצמם בביטוי ענוה (כגון הקטן, סין וטין [=רפשי וטיט] וכדומה), אבל הציבור מעניק להם תוארי כבוד בשפע (כגון הרב הגאון, כבוד קדושת) – ומדוע כאן רק תלמיד חכם?

בכל שפה מודרנית נשארו ביטויים ארכאיים שניתן להבינם רק מתוך הכרת תקופת התהוותם. על אחת כמה וכמה בעברית החדשה, שהוחייתה בדיבור מתוך הישענות על המקורות, ואינה פרי התפתחות הדרגתית, המסננת את הביטויים ושומטת את מה שאבד עליו הכלח. עלינו לחזור אפוא לתקופת התהוות הביטויים ולנסות להבין אותם במקום חיותם. אבל מקום חיותו של הצירוף אינו מקום חיותנו. מניין נדע את צורתו המקורית של הצירוף, ואיך נכיר ונחוש את עולמם של חכמי המשנה שמתוכו צמח?

הכרת הצורה המקורית של הצירוף הנידון בתקופת חז"ל, שהיא נקודת המוצא לכל מחקר, אינה פשוטה. אין אנו יכולים לשאול את פיהם של רבי עקיבא ורבי יהודה הנשיא. אין לנו אלא להיזקק לכתבי היד המשובחים של ספרות התנאים, שבהם נוכל למצוא את המסירה הנאמנה ביותר ללשון התנאים עצמם. נתברר שרווחות שתי צורות: בדפוסים של חיבורי התורה שבעל-פה מצאנו בדרך כלל **תלמיד חכם**. אולם בכתבי היד באה לצד צורה זו גם הצורה **תלמיד חכמים** (או **תלמיד חכמין**). אם אנו באים להכריע בין שתי הצורות הללו עלינו להיזקק למדע הפילולוגיה. ענף זה של חקר הטקסטים הטה את הכף לטובת **תלמיד חכמים**. אחד הנימוקים לכך הוא ההנחה שהצורה **תלמיד חכם** נגזרה כנראה מצורת הרבים **תלמידי חכמים**, בתהליך הקרוי "גזירה לאחור". לפנינו אפוא צירוף סמיכות, תלמיד של חכמים, כפי שהסקנו קודם גם מן העברית החדשה.

אם ברצוננו להבין את משמעות הביטוי **תלמיד חכמים** במקום חיותו בתקופת חז"ל, עלינו להכיר את הווי בית המדרש ומוסדות החינוך בתקופה זו. ספרות חז"ל ענייה בתיאורים מסוג זה, שהרי עיקר מגמתה הוראה והלכה. אנו שואבים את ידיעותינו כבדרך אגב מסיפורים בעלי מגמה הלכתית, ולכן יש להיזהר בהסקת המסקנות. אחת המלכודות היא שאלת הנוסח: הטקסטים התלמודיים נדדו במשך קרוב אלפיים שנה על פני ארצות רבות, ואולי גרמו טלטולי הדרך ליעוזעים בטקסט ושיבשו אותו. אביא כאן שני מקורות המבהירים את הסוגיה, ובאחד מהם אדגים

* המאמר פורסם לראשונה בלשונונו לעם מב, ה (תשנ"א), עמ' 191–193. יש להעיר שאף המקבילה היוונית (μαθητής σοφῶν) מלמדת על צורת הסמיכות "תלמיד חכמים". לאור האמור, האקדמיה משיבה לפונים אליה שראוי לכנות אישה מלומדת ובקיאיה בתואר "תלמידת חכמים" ולא "תלמידה חכמה".

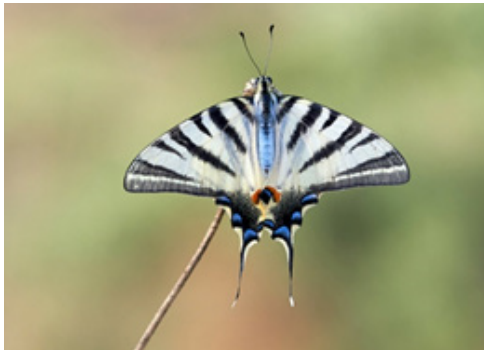

לבנין הצנון

■ (השם המדעי: *Pieris rapae*)

הסוג **לבנין**, כמו רוב הפרפרים ממשפחת ה**לבניניים**, מתייחד בצבע הלבן. זחלי **לבנין הצנון** ניזונים גם מצמח הצנון.

■ (השם המדעי: *Iphiclides podalirius*) **סנוניתן הירדניים**

(סנוניתן הוורדיים)

סנוניתן הוא סוג ממשפחת הצבעוניים, המתאפיינת בצבעוניות ובססגוניות. בקצה הכנפיים של ה**סנוניתן** "זנבות" ארוכים הדומים לזנב ה**סנוניתן**. זחלי הפרפר ניזונים מעלים של עצים ממשפחת הוורדיים.

■ (השם המדעי: *Melitaea ornata*)

כתמית ירושלים

ל**כתמית** כנפיים כתומות ועליהן פסים שחורים היוצרים פסיפס של כתמים. השם מרמז הן לגוון הכתום הן לכתמים. תת-המין המקומי הוגדר על ידי פרטים שנמצאו בירושלים.

■ (השם המדעי: *Charaxes jasius*)

קיסרית הקטלב

מין זה הוא פרפר היום הגדול והמרשים ביותר בישראל ובאירופה. שמו מרמז למאפייניו: לגודלו ולמראהו, וכן לעובדה שהוא איננו נרתע להרחיק מתחום המחיה שלו ("ממלכה") מעופפים גדולים ממנו. עלי עץ הקטלב משמשים מזון לזחליו.

בעלונים אלו מבחר של שמות פרפרים שאושרו במליאת האקדמיה שנח (358), אלול תשע"ח (ספטמבר 2018). תודה לוועדה למונחי זואולוגיה ובייחוד לד"ר עוז בן-יהודה על התצלומים המרהיבים ועל המידע המפורט.

לִמְד לְשׁוֹנָךְ

האקדמיה ללשון העברית * המזכירות המדעית * בעריכת בתי שבע ורדי

תשע"ח - 2018

טַבְּעִית זֹטִית

■ (השם המדעי: *Ypthima asterope*)

מין זה הוא הקטן ביותר בארץ מן הפרפרים המשתייכים לקבוצת הסטיריות. כנפיו מלפנים ומאחור מעוטרות בשתי טבעות גדולות המזכירות עיניים.

שם התואר זוטא, זוטי החל לשמש בעברית בלשון חכמים; מקורו בארמית, ופירושו קטן, זעיר.

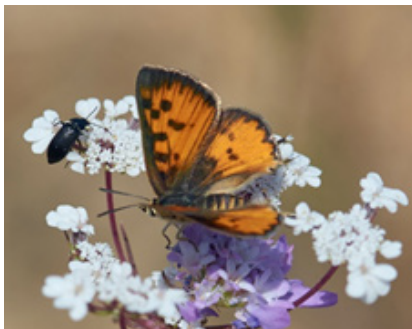

פְּחֻלִיל הַשְּׁבָרֵק

■ (השם המדעי: *Polyommatus icarus*)

משפחת הכחיליים, שמין זה נמנה עימה, היא משפחה גדולה של פרפרים קטנים. שם הסוג ושם המשפחה מרמזים על הצבע הכחול המאפיין את רוב הזכרים במשפחה. זחלי פְּחֻלִיל הַשְּׁבָרֵק ניזונים בעיקר מצמח השברק.

השם פְּחֻלִיל - משם הצבע פְּחַל - שקול במשקל פְּעֻלִיל, כמו השם לְבָנִין משם הצבע לְבָן.

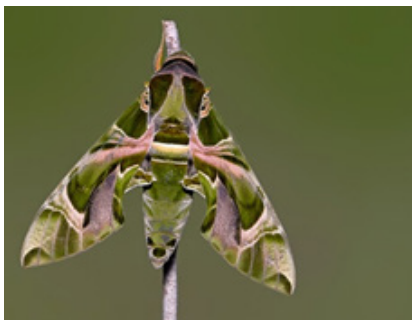
נְחֻשְׁתָּן-נְמָלִים גְּלִילִי

■ (השם המדעי: *Apharitis cilissa*)

(נחושתן-נמלים גלילי)

מין זה שייך למשפחת הכחיליים, ועם זאת צבעו כצבע הנחושת. הנקבה מטילה את ביציה ליד קיני נמלים. הזחלים מפרישים פרומונים של זחלי הנמלים, ועל כן הנמלים מכניסות אותם לקן ומטפלות בהם. מין זה נפוץ בעיקר בגליל.

השם נחושתן מוזכר במקרא: "וְכִתְּתָה נְחֹשֶׁת אֲשֶׁר עָשָׂה מִשֶּׁה כִּי עַד הַיָּמִים הָהֵמָּה הָיָה בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מְקַטְרִים לוֹ וַיִּקְרָא לוֹ נְחֻשְׁתָּן" (מלכים ב יח, ד)

רְפָרְף הַהֶרְדִּיף

■ (השם המדעי: *Daphnis nerii*)

הרְפָרְפִים שייכים לפרפרי הלילה (עשים). לכולם גוף גדול וכנפיים צרות. למרות צורתם המגושמת הם הפרפרים המהירים ביותר בזכות רפרוף מהיר של הכנפיים, ומכאן שמם.

הפועל רְפָרַף מקורו בלשון חכמים. השם המחודש רְפָרַף שקול במשקל פְּלַפֵּל שנטייתו בפתח ובדגש חזק: רְפָרְפִים.

מאימתי מתכונים בעברית?

יעקב עציון

הפייטנים השתמשו במילה **תוכנית** על פי מופיעה במקרא, ובספרות ההשכלה החלו להשתמש במילה זו במשמע 'צורה' ובפרט צורה מתוכננת ומפורטת. כך למשל מתאר הסופר יוסף שיינהאק את אורחות הדו-חיים ("שרצים" בלשונו): "ילודיהם הם שלמים בתארם אשר ישארו בו גם אחרי גדלם, מלבד הצפרדעים אשר ימירו **תכנית** גופם לתארים שונים, עד בואם למצב תארם הנכון ונשאר אתם" (תולדות הארץ, א, ורשה 1841, עמ' קפה). בדומה לזה כתב הסופר משה סטודנצקי על חשיבות הבית לחיי האדם: "ונפשנו יודעת מאד כי אורך ימים ושנות חיים בריאים במשכנות מבטחים ונוה שאנן ישכנו. כי בית הבנוי **בתכנית** טובה יגן על האדם מפגעים רבים וחללים רעים" (ארחות חיים, ורשה 1853, עמ' 184).

בתקופה מאוחרת יותר החלו להשתמש במילה **תוכנית** כקרובה אל 'פרוגרמה' הלועזית. כך למשל כתב אחד העם בשנת 1903: "בתי ספר ביפו נוסדו בשנת תרנ"ג ככל שאר מוסדי היישוב בא"י בדרך מקרית – בלי מטרה מוגבלת, בלי תכנית ברורה, בלי פרוגרמה מושכלת" (על פרשת דרכים, ב, ברלין 1903, עמ' 149). וכיוון שהחלו להשתמש לרוב במילה **תוכנית**, נגזר ממנה אף שם תואר – **תוכנית**, וממנו שם עצם מופשט – **תוכניתיות**. כך למשל קרא ד' צירקין מעין חרוד מעל דפי עיתון "דבר" תחת הכותרת "עבודה תכניתית": "עבודתנו במשקים צריכה להיעשות בתכנית מוקדמת, לא רק בכל משק ומשק כשהוא לעצמו" (דבר, 1 ביולי 1925).

היו שהציעו להשתמש בפועל **לתכנת** בהוראת "להכין תוכנית" – אך הפועל שהתקבל לשימוש הוא **לתכן**, וכך נולד השם "ועדת התיכון" שנוצר בפתיחה. ברם, אף התפון לא היה חביב על הדוברים, בעיקר בשל הזהותו בהגייה עם המילה הנפוצה תִּקְוֹן. ואכן, בשנת תש"ד (פברואר 1944) כתב הסופר יעקב כהן במדור עברית כהלכה בעיתון "דבר":

כבר העירותי במקום אחר על הקושי בשימוש הפועל תכן בכ', שנשמע לאוזן כתקן בק' – פועל קרוב לו בהוראה ושגור יותר בלשון ובכמה צירופי לשון – מה שעלול להביא את השומע לידי טעות או מבוכה. ולריבוי התקלה נוסף עוד חידוש בזמן האחרון: שם הפעולה תיכון, שאין להבדיל בינו ובין תיקון וכ'.

ואולם טעות היא ביד אלה האומרים למנוע תקלה זו על ידי מה שהם מבטאים את המילה תיכון וכן את הפועל תכן לנטייתו בכ' רפה. דיגוש ע' הפועל הוא על יד הכפלת אותיות השורש מן התכונות היסודיות של הבנינים הכבדים, ואין לנו רשות לנהוג שרירות לב בלשון ולשנות מן הקבוע עד שלא נוכחנו שאין דרך אחרת לפנינו.

וטעות כפולה טועים אלה האומרים לתקן שגיאה זו על ידי חילוף החירק בצירה וקובעים את הצורה הנכונה כביכול של המילה תכון לפי דוגמת אָמון שכן אין למילה זו (שהיא על משקל אָבוס אָזור, והצירה בא בה משום הא') כל שייכות לבנין פיעל והשם הנגזר מן אָמון בפיעל הוא אָמון בחירק ובדגש כדון, והוראה אחרת לו.

והמוצא מן המבוכה כאן הוא: הרחבת שורש הפועל, מה שפותח אפשרות למתן גוון חדש להוראת המלה. ההצעה הנאה והמתאימה ← ←

בשנת 1943 הקימה הנהלת הסוכנות היהודית את "ועדת התפון" בראשותו של דוד בן-גוריון. תפקיד הוועדה היה לתכנן את ההתיישבות בשטחי הארץ בשנים הקרובות, לאור הציפייה לקליטת המוני עולים. מדוע אפוא נקראה הוועדה "ועדת התכון" ולא "ועדת התכנון"? ובכן, התשובה הפשוטה היא שהפועל תִּכְנֵן טרם נולד, ולפיכך אף שם הפעולה תִּכְנֵן לא שימש בעברית. השורש תכ"ן משמש במקרא בהוראת מדידה וסקילה. הנביא ישעיהו מתאר את גדולת הבורא באמצעות ארבע שאלות רטוריות שבהן פועלי מדידה וסקילה: "מִי מִדְּ בְּשֶׁעֶלּוֹ מִיָּם וְשָׁמַיִם בְּזֶרֶת תִּכְנֵן וְכָל בְּשֶׁלֶשׁ עֶפְרָה הָאָרֶץ וְשָׁקֵל בְּפֶלֶס הָרִים וּגְבְעוֹת בְּמֵאזְנֵיָם" (מ, יב). מן ההוראה הזו של השורש תכ"ן קיבלנו את הצירוף "לא ייתכן" (על פי האמור ביחזקאל יח, כה: "וְאֶמְרָתֶם לֹא יִתְכֵן דֶּרֶךְ אֲדֹנָי", כלומר, אין אפשרות להבין את דרך הבורא). דברים שלא ייתכנו הם דברים שאי אפשר לשוקלם ולעמוד עליהם. מן השורש הזה באו אף השמות המקראיים מִתְכַנֵּן וְתִכְן (בהוראת סכום ומידה), וכנראה גם השם תִּכְנִית (וראו בהמשך).

נוסף על הוראת המדידה, הפועל תִּכְנֵן משמש אף בהוראת הכנה והצבה. כך למשל בפסוק בתהלים עה, ד: "נִגְמְיָם אָרַץ וְכָל יִשְׁכֵיָהּ אֲנֹכִי תִכְנִיתִי עֲמוּדֶיהָ שָׁלֵחַ". ובעקבות כך השתמשו בפועל זה לרוב בהוראת ייסוד ובנייה. כך לדוגמה פייט המשורר הספרדי יצחק בן מר שאול: "הָאָרֶץ תִּכְנֵן, וְאֶדָם בָּהּ שִׁכֵן, אָמַר וַיְהִי כֵן"; וכך מתפרש נוסח תפילת "עלינו לשבח" שנשתמר בנוסח תימן ובכתבי יד קדומים (ובכללם כתב היד של סדר התפילות שבסוף ספר אהבה לרמב"ם, שהוגה מספרו ואושר בחתימת ידו): "לְתִכְנֵן עוֹלָם בְּמַלְכוּת שְׁדִי", היינו לכוון עולם הנתון למלכות ה' (הנוסח המקובל כיום במסורות רבות הוא "לְתִכְנֵן עוֹלָם בְּמַלְכוּת שְׁדִי", וממנו נגזר הצירוף העכשווי "תיכון עולם").

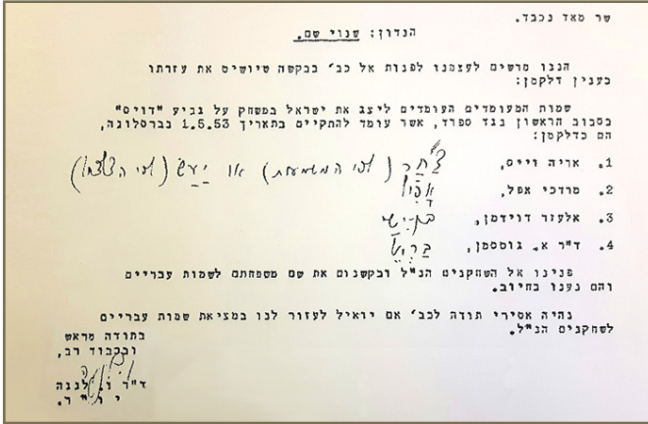
המילה **תוכנית** נזכרת במקרא פעמיים – בספר יחזקאל. היקרותה הראשונה אינה ברורה לאשורה: "כֹּה אָמַר אֲדֹנָי ה' אֱתָהּ חוֹתֶם תִּכְנִית מְלֵא חֶכְמָה וְקָלִיל יָפִי" (כה, ב). ההיקרות השנייה קשורה לפרטי בניין המקדש: "וְאֶתָּה בְּן אֶדָם הִגַּד אֶת בְּיַת יִשְׂרָאֵל אֶת הַבְּיַת וְיִקְלְמוּ מַעֲוֹנוֹתֶיהֶם וּמִדְּדוּ אֶת תִּכְנִיתָהּ. וְאִם נִקְלְמוּ מִכָּל אֲשֶׁר עָשִׂי צוּרַת הַבְּיַת וּתְכַוְּנוּ וּמוֹצְאֵי וּמוֹבְאֵי וְכָל צוּרְתָהּ וְאֶת כָּל חֻקְתֶּיהָ" (מג, י-יא). הלשון "מדדו את תכנית" מעוררת שאלה מצד התחביר, אך נראה ברור שהמילה **תוכנית** קשורה למידות הבניין, בדומה לפירוש שבהמשך "צורת הבית ותכונתו" וכ'.

"דבר", שבט תש"ד

1. שימוש מעניין במילה **תוכנית** נמצא בספר "מסתרי פריז" למשכיל קלמן שולמן, שבו ניסה המחבר לתת בפי גיבוריו, אנשי העולם התחתון בפריז, עברית מדוברת. כך מתארת שם אחת הדמויות הכנה לפריצת מנעול: "קרבת אל הדלת היא ואז מהרתי ולקחתי את הדונג הכמוס בכיסי תמיד וכרגע הדבקתי בחזקה על המנעול אשר לדלת ההוא, ותכנית המנעול התחקה בתוך הדונג" (מסתרי פריז, יולנה 1857, עמ' 129). התוכנית כאן היא התבנית המדויקת של המנעול.

שרתוק - שם עברי כשר?

בשנותיה הראשונות של המדינה התקבל נוהג שלפיו בעלי תפקידים וספורטאים שנשלחו לייצג את המדינה באירועים ובתחרויות מעבר לים עברתו את שם משפחתם. אחד המקפידים הגדולים בעניין זה היה שר החוץ הראשון, ולימים ראש הממשלה, **משה שרת**, שעברת בעצמו את שם משפחתו וקיצרו משרתוק (מקור השם שרתוק כנראה בשם עיירה בשם צ'רטיקי בבלארוס. לחלופין אפשר שמקורו במילה הרוסית צ'רטוק שפירושה 'שדון', וששימשה לעיתים כינוי לאדם פיקח וזריז).

בארכיון המדינה בירושלים נשמר תיק מסמכים ממשד החוץ, ובו תכתובות בעניין עברות שמות משנותיה הראשונות של המדינה. המסמך הראשון בתיק הוא פנייה רשמית של יצחק בן-צבי, נשיא הוועד הלאומי, אל שרי הממשלה ביום כ"ה באייר תש"ח, כשלושה שבועות לאחר הכרזת המדינה. במכתבו קורא בן-צבי לשרים ולנבחרי הציבור ומפציר בהם להראות דוגמה אישית ולתת לשמם צורה עברית.

לא תתכן מדינה עברית שאזרחיה יסיפו להופיע בחיי הפרט ובחיי הכלל בשמות לועזיים, כפי שנהוג אצלנו עד כה, שהשמות הלועזיים תופסים למעלה מ-90% של כל שמות המשפחה בקרבנו. זה דורש שינוי רדיקלי.

טבעי הדבר שרבים מהלוחמים שלנו החליפו מתוך התעוררות עצמית את שמותיהם ואת שמות משפחותיהם וחדשו שמות עבריים עתיקים, הנשקפים אלינו מבעד לדורות - במודעות אבל ובפקודות השעה. שמות כמו יואב ואבנר, גדעון ויפתח, וכמוהן לעשרות ולמאות. צו השעה הוא - להלביש את חיינו צורה עברית במקום האצטלא הגלותית, אפילו אם זו האחרונה נתקדשה במסורת של כמה דורות. אני פונה בקריאה אל כל ראשי העם ונציגיו שהם יהיו הראשונים לשנוי שמותיהם הלועזיים לעברית. אני פונה אל כל אחד ואחד שלא מלא חובה זו שיזדרז למלאותה.

אם שנוי השם הוא קרבן, יקריבהו כל אחד ברצון מעצמו, ואז ידרוש זאת גם מחברו. אל יאמר איש: הן אני וזקני נודעו בשמם הלועזי, כיצד אחליפנו ואנתק את שלשלת הירושה? החוקר ההיסטורי ימצא את סדרי היחוסין ויזהה אותם. זהו מתפקידו של ההיסטוריקון, ותפקידנו אנו ליצור את

משה שרת (שרתוק)

העובדות ולהגביר את לכודו של הישוב, את לכודו של העם הנכנס לחיים חדשים של אומה בת חורין בארצה.

כאמור, נושא עברות השמות היה קרוב לליבו של שר החוץ שרת, ובתיק מצויים מכתבים נחרצים שלו המופנים אל פקידים שהשאירו את שמם הלועזי על כנו. כך למשל כתב אל הפיזיקאי פרופ' שמואל סמבורסקי, שהיה מנהל "המועצה המדעית לישראל" שעל יד משרד ראש הממשלה:

קבלתי בתודה את מכתבך, אבל בפעם המאה ואחת התפלצתי למראה שמך. עד מתי תוסיף לכער את תולדות ישראל? בתקוה לראותך חוזר בתשובה. (תמוז תשי"ב, יולי 1952)

במקרים אחרים פנו אל השר אנשים שונים וביקשו שיציע להם שם עברי תמורת שמם הלועזי. לדוגמה, באביב 1953 פנה ד"ר ר' לנגה, יו"ר איגוד הטניס בישראל, אל שר החוץ וכתב כך:

הננו מרשים לעצמנו לפנות אל כב' בבקשה שיושיט את עזרתו בענין דלקמן: שמות המועמדים העומדים ליצג את ישראל במשחק על גביע "דויס" בסבוב הראשון נגד ספרד אשר עומד להתקיים בתאריך 1.5.52 בברסלונה הם כדלקמן: 1. אריה וייס; 2. מרדכי אפל; 3. אלעזר דוידמן; 4. ד"ר א' גוטסמן. פנינו אל השחקנים הנ"ל ובקשנום [להחליף] את שם משפחתם לשמות עבריים והם נענו בחיוב. נהיה אסירי תודה לכב' אם יואיל לעזור לנו במציאת שמות עבריים לשחקנים הנ"ל.

על מכתב הפנייה שרבט שרת בכתב ידו הצעות עברות, וכך כתב: "וייס - צַחַר (לפי המשמעות) או יַעֲשׂ (לפי הצלול); אפל - אָפִיל; דוידמן - בְּנ־יָשִׁי; גוטסמן - בְּרָאָל". שמות אלו אכן נשלחו אל איגוד הטניס בידי עוזרו של השר. המשך בעמוד 8

כאן ביותר היא, לדעתי, להכפיל את ל' הפועל: תכנן, מתכנן (על דרך ערב - מעורבב). ובשם הפעולה - תכנון.

בשולי הרשימה צורפה הערה מטעם המערכת: "ועדת הלשון ליד מערכת דבר, שבה משתתפים גם חברי ועד הלשון העברית בארץ ישראל (בהם גם ד"ר יעקב כהן), אישרה את ההצעה הזאת: **תכנן** - פלאונג (ושם הפעולה: תכנון). ומעתה יאוזרחו מילים אלה בדבר".

מפליא להיווכח באיזו מהירות נקלטה המילה החדשה. עוד באותה השנה אפשר למצוא בעיתונים שימוש נרחב למדי במילה **תכנון** ובנגזרותיה, והתפנן כמעט חדל לשמש בעברית החיה.

כעבור שנים צרם השימוש הרב בפועל **תכנן** את אוזנו של איש הלשון יצחק אבינרי, והוא כתב כך במדורו (מובא בספרו "יד הלשון" בערך "תכנן"):

אף חדושים נחוצים אין לדשדש בהם עד כדי הזנחה מוחלטת של הישן. לו הבחנו בדבור בין כ"ף לקו"ף לא היינו צריכים לחדש תכנן במקום תפן שבמקרא. אך כיון שאין אנו מבחינים הוצרכנו לחדש תכנן, לבל ישמע המתפן כמתקן [...] ובכל זאת, מגוון הוא להודיע על פושע שתכנן רצח אשה ("ידיעות אחרונות", א תמוז תשי"ח). הגם הרוצח מתכנן, ואינו זומם? [...] נניח את התכנון למעשי בניה, לחקלאות, לתעשייה; ולפושעים - זומם ומזימה, כי כן נאה להם ונאה לעברית. לולי דמסתפינא - פן יאמרו שגם חלקי אני עם החדשנים המבוהלים - כי עתה אמרתי: אפילו חידוש נחוץ - חלילה לו ליהפך על ידנו לחדשדש, לחידוש שהכל דשים בו בהפרזה יתרה.

מכל מקום, דומה שהמלצתו של אבינרי לא התקבלה, והיום התכנון משמש לרוב הן בבנייה ובתעשייה הן במעשים של יום-יום, בין בעצה בין במזימה.

בהמשך מכתבו מדווח בן-צבי כי אמר לגולדה מאירסון ש"אין היא רשאית לצאת לרוסיה כאמבסדור אלא בשם עברי כגון מאירי או המאירי (הצעתו) או פשוט מאיר (הצעת רמז), ונסתתמו טענותיה". הוא גם חוזר לשם שרתוק וכותב שאף אם נרצה לגזור את השם מהשורש שת"ק והרי"ש שימושית, כמו כרס"ם מכס"ם, גם אז אין מקום לניקוד במשקל פֶּעֶלֹל. מעניין לראות כי איש הלשון יצחק אבינרי, שתמך עקרונית בעברות השמות, כתב בשנת 1952 כי השם שרתוק דווקא כשר לטעמו כשם עברי:

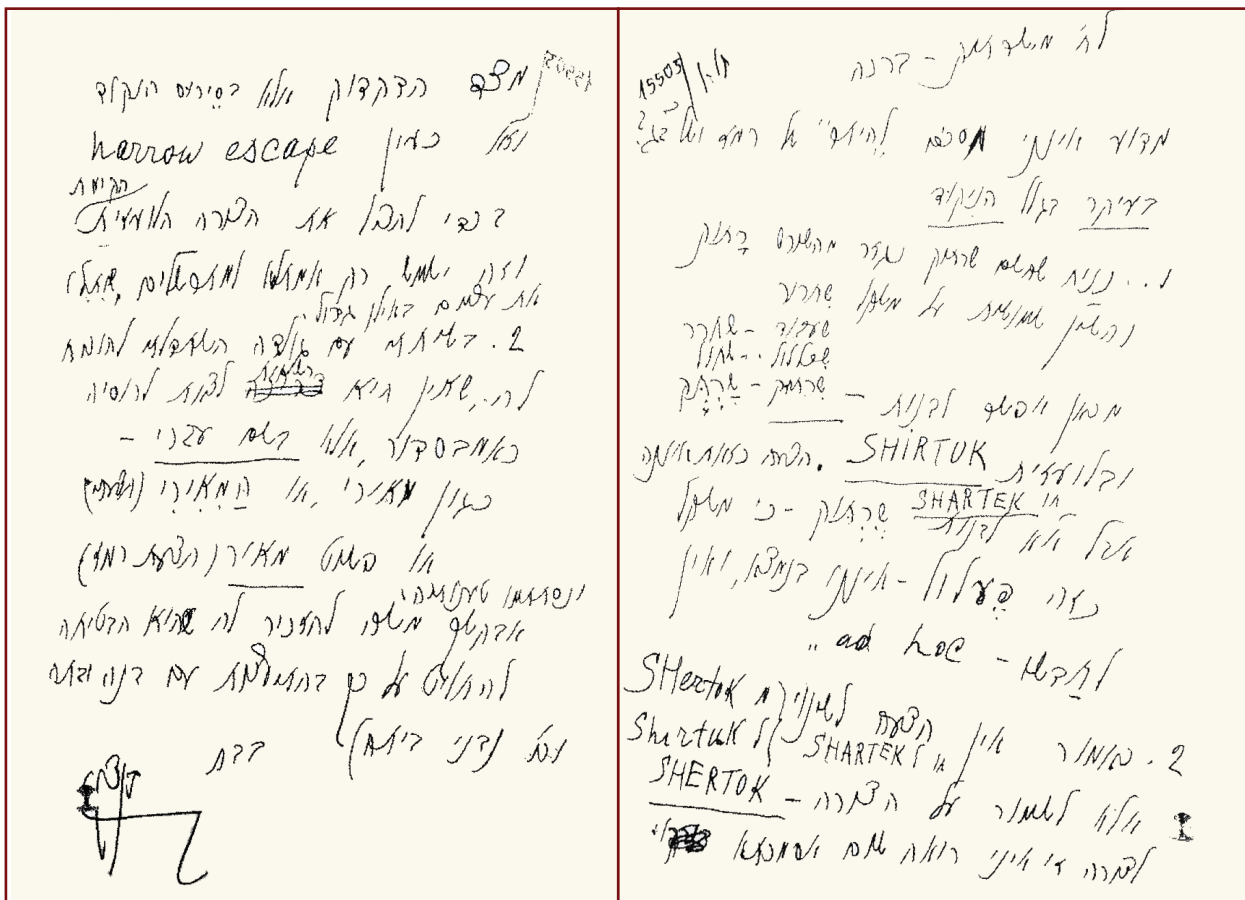
אם שמות כרוזנברג וגרזובסקי נשמעים מיד כנכרים ויש טעם להמירם, הרי לא כן שרתוק: שם כשר הוא, וראוי להתירו לבוא בקהל השמות העבריים. שרתוק מן רתוק, כמו שסתום מן סתום. ויש במקורותינו גם שרתוע (הקרוב מאוד לשרתוק) ושלחוף ושלבוק ולא רק שכלול ושחרור. וכן בשמות פרטיים: שמגר ושנאב כשרים על שום היותם בתנ"ך, ואם כן למה תגרע זכות שרתוק?

סוף דבר – שרתוק לא קיבל את ההיתרים הדחוקים שניתנו לשמו, ובה' באדר תש"ט פורסמה בעמוד הראשון של העיתון "הבקר", מיד לאחר ידיעה שכותרתה: "שרתוק: קבלתנו לאוני"א מובטחת", ההודעה הבאה: "משה ויהודה שרתוק מודיעים ברבים כי מעתה יקרא שמם שרת (ש' קמוצה ור' צרויה)".

על רקע זה מעניין למצוא בתיק מסמך נוסף בכתב ידו של יצחק בן-צבי, ובו הוא מגיב ל"היתר" שנתנו דוד בן-גוריון ודוד רמז למשה שרת עצמו להוסיף ולהיקרא שרתוק, שכן שם זה יכול להיחשב עברי. יצוין כי בן-גוריון ורמז, וכמותם בן-צבי עצמו, עברתו את שם משפחתם שנים רבות קודם הקמת המדינה (בן-גוריון נקרא גרין, רמז – דרבקין, ובן-צבי – שמשילביץ). כך כתב בן-צבי:

לח' מ. שרתוק – ברכה

מדוע אינני מסכים ל"היתר" של רמז ושל ב"ג? בעיקר בגלל הניקוד. 1. נניח שהשם שרתוק נגזר מהשורש שרתוק והש"ן שימושית, על משקל שחרור, שעבוד, שכלול – מכאן אפשר לבנות שרתוק, שרתק, ובלועזית SHIRTUK או SHARTEK. הצעה כזאת איננה. אבל א"א (=אי אפשר) לבנות שרתוק כי משקל כזה פֶּעֶלֹל איננו בנמצא, ואין לחדשו ad hoc. 2. כאמור, אין הצעה לשינוי מ-shertok ל-shirtuk או ל-shartek אלא לשמור על הצורה SHERTOK. לצורה זו איני רואה שום אסמכתא מצד הדקדוק אלא בסירוס הנקוד וז"א (=זאת אומרת) כעין narrow escape בכדי להציל את הצורה הלועזית הקימת וזה ישמש רק אמתלא למתורשלים, שיתלו את עצמם באילן גדול.

פרסום המסמכים באדיבות ארכיון המדינה. מספר התיק: ISA-mfa-Minister-000as0q